

Славиша НЕДЕЉКОВИЋ – Горан С. ЈОВИЋ

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ ПОГЛЕД НА ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Косово и Метохија су део простора српске државе од Немањина до данас. У прошлости је ова територија била поприште крушних историјских збивања и играла је значајну улогу у историји српске државе и читавог Балкана. Демографске промене на Косову и Метохији, највећим делом, последица су историјских збивања крајем XIX и почетком XX века. Овај рад, са историјско-географског аспекта, разматра миграциона кретања становништва Косова и Метохије у датираном периоду.

Кључне речи: Косово, Метохија, Срби, Арбанаси, насељавање, исељавање

Косово и Метохија захватају југозападни део Србије, односно централни део Балканског полуострва, па је ова територија одувек представљала једну од најважнијих раскрсница и транзитни простор. У морфолошком погледу ова област захвата две тектонске потолине – Косово на истоку и Метохију на западу. Ободом ових котлина простиру се планине: Проклетије (Ђеравица 2656 m) на западу, Хајла, Мокра гора, Рогозна и Копаоник на северу, Скопска Црна гора на истоку и Шар-планина на југу. Између Косова и Метохије налази се брдовит предео са планинама Чичавицом (1091 m), Голешом (1019 m) и Црнољевом (1177 m). Између река Лаба и Горње Мораве издваја се посебна планинска област Кознице (1227 m), Жеговца (1076 m) и Гољака (1081 m). Планински предели Косова и Метохије захватају око 64% површине. Између ових планина и заравни су речне долине

којима се отварају путеви према Егејском и Јадранском мору и према унутрашњости Балканског полуострва.

Демографске промене на Косову и Метохији последица су историјских збивања, посебно с краја XIX и почетком XX века. Ова област је доста специфична, по свом разнородном етничком саставу. Сеобе су мењале етничку структуру, „али све до краја 19. века апсолутну већину становништва чинили су Срби, без обзира: на велику сеобу Срба са овог простора 1690. године и 1737–39. године, на прилив арбанашког становништва током 18. и 19. века и насељавање Черкеза 1864. године на Косово. Између 1878. и 1912. године етнички састав се знатно мења у корист Арбанаса. Наиме, у овом раздобљу досељава се из Топлице и Јабланице на Косово и Метохију око 30 хиљада Арбанаса и још неутврђен број муслимана из Босне и Херцеговине и Црне Горе. У исто време са Косова и Метохије се преселило за Топлицу и Јабланицу око 40 хиљада Срба. Преостале српске породице у саставу арбанашких села се арбанизирају. Талас арбанизације захвата и муслиманске насеобине из Босне, Херцеговине и Црне Горе, нарочито у Метохији. Тада се етничка структура становништва променила у корист Арбанаса.“¹

С обзиром на то да „данашње административне границе Косова и Метохије као аутономне покрајине, управо су одређене националним саставом њеног становништва“,² затим чињенице да је данашња друштвено-политичка реалност на овом простору умногоме зависна од међуетничких и међуконфесионалних односа, ова истраживања требало би да пронађу и практичну примену.

После завршетка српско-турских ратова (1876–1878) под влашћу Турске још увек су се налазиле јужне српске области: Косово, Метохија и Рашка област. Ове три области су у турском административно-територијалном уређењу биле сједињене у једну целину – Косовски вилајет. Погољан геостратегијски положај створио је од Косовског вилајета једну од најважнијих провинција Турског царства. Погољност положаја огледала се у томе што је Вилајет имао непосредне везе са скоро свим северним балканским

¹ В. Крстић – Ђ. Лекић, *Косово и Метохија током векова*, ЗУБЉА, „Григорије Божовић“, Приштина 1995, 12.

² Ј. Ђ. Марковић, *Географске области СФРЈ*, друго издање, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1972, 409.

државама. Кроз Стару Србију пружала се најважнија балканска долина, која је повезивала централне делове Балканског полуострва са панонском равницом и средњом Европом с једне, а са Егејским морем и области Медитерана с друге стране.³ Овакав географски и геостратегијски положај узрокује и специфичан геополитички положај косовскометохијске области, који је имао посебан одраз на политичке односе балканских држава, а они су од настанка велике источне кризе били крајње сложени.

За Србију је ова област била од нарочитог значаја, зато што је она била кључ моравско-вардарске долине и што је Србија преко ње добијала најкраћу везу и једини природни излаз на Јадранско море. Овај значај Косова и Метохије за интересе Србије одавно је био познат турској држави. Постојање српског становништва на просторима Косова и Метохије није одговарало њеним властима. Служећи се Арбанасима, који су вршили стални притисак на српско становништво, Турци су желели да број Срба на Косову и Метохији сведу на најмању могућу меру. Због тога, турске власти нису предузимале ништа како би зауставиле арбанашке качачке чете, док је Висока порта иронично одбацивала бројне ноте српске владе у којима се аргументовано говорило о арбанашким зулумима над српским становништвом на Косову и Метохији.

Укупан број Срба на Косову и Метохији у првој половини XIX века тешко је прецизно одредити. Турске салнаме (годишњи пописи) биле су у великој мери несигурне, јер је због пореза сакриван тачан број мушкараца у породици, а муслимани су, нарочито, одбијали да пописују своје жене и женску децу. Путописи савременика, углавном странаца, давали су такође различите податке обухватајући при томе само становништво градова и околине. Аустријски путописац Јозеф Милер је, на основу личних истраживања и турских службених података, дао конфесионалну и демографску слику Косова и Метохије из 1838. године (табела бр. 1).

³ Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 36.

Таб. 1. Конфесионална структура становништва Метохије 1838. год.⁴

Округ	Муслимана	Хришћана	Укупно
Призренски	49000	29000	78000
Пећи	34000	31000	65000
Ђаковачки	31000	21000	52000

Према Милеровим подацима, у Пећи је у 2400 кућа живело 12000 становника. У Ђаковици је у то време било 21050 становника. Од тог броја било је: 18000 муслимана, 2600 православних и 450 католика.⁵ Исти извор нам даје податке и за Призрен. У то време Призрен је имао 6000 кућа и 24950 становника. Међу њима било је 18000 православних, 4000 муслимана и 2150 католика. Значи да су Срби били значајно заступљени (чинили су 4/5 градског становништва у Призрену). С обзиром на то да је међу муслиманима у Метохији знатан део био српског порекла и говорио српским језиком, а да је број Арбанаса католика (Фанда) био релативно занемарљив, етничка слика метохијских градова била би као у табели бр. 2.

Таб. 2. Етничка слика већих метохијских градова 1838. год.⁶

Варош	Сви Срби грађани		Сви Арбанаси грађани	
	Православни	Муслимани	Католици	Муслимани
Пећ	510	10540	100	400
Ђаковица	2600	1200	450	16550
Призрен	16800		2150	4000
Свега	19910	11740	2700	20950
Укупно	Срби: 31650		Арбанаси: 23650	

⁴ В. Стојанчевић. *Етничке, конфесионалне и демографске прилике у Метохији 1830-их година*, Зборник округлог стола о научном истраживању Косова, Београд 1988, 100–102.

⁵ А. Ивић. *Румелијски вилајет у години 1838*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XIII, 1–2, Београд 1933.

⁶ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 100–102.

У свом делу „Етничке, конфесионалне и демографске прилике у Метохији 1830-их година“, Владимир Стојанчевић је израчунао и укупан број сеоског становништва у пећком, ђаковичком и призренском округу (таб. бр. 3).

Таб. 3. Однос хришћанског и муслиманског сеоског становништва метохијских округа⁷

Округ	Муслимани	Хришћани
Пећки	22750	30250
Ђаковачки	13000	17950
Призренски	44400	8050
Укупно	80150	56250

Из наведених података може се закључити да је српски народ у Метохији, упркос бројним зулумима, насиљима и исељавањима, крајем тридесетих година XIX века чинио претежну већину становништва. Мада о Косову у том раздобљу нема сигурних података, може се претпоставити да је однос између арбанашког и српског становништва био приближан етничком распореду у Метохији.⁸ Занимљиве податке о етничкој структури Косова и Метохије даје руски научник и дипломата А. Ф. Гиљфердинг. По његовим подацима, у Пећи је 1858. било 4000 муслиманских и 800 хришћанских породица, у Подриму 3000 арбанашких и 300 православних породица, у Ораховцу 50 арбанашких и 100 српских породица, у Средачкој жули 200 арбанашких и 300 српских домова, у призренском Подгору више од 1000 арбанашких муслиманских, 20 арбанашких католичких и око 300 православних кућа. Према Гиљфердингу, Приштина је у то време имала 1500 домова. У Вучитрну је било 250 муслиманских и 150 православних домова.⁹

Видосава Николић-Стојанчевић у свом делу „Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878.“ даје резултате турског државног пописа извршеног 1873. године. Овај несигуран, али индикативан турски попис извршен уочи Источне кризе даје нам

⁷ Исто, 104–105.

⁸ Исто, 106.

⁹ А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 214.

верску и етничку слику приштинског, вучитрнског и гњиланског округа. У ове три казе (округа) било је 19564 хришћанске (српске) мушке пореске главе и 34759 муслиманских.¹⁰ Према овом попису, највише Срба било је у гњиланској кази, 11607 према 12544 муслимана. Од 7850 мушкараца муслимана у Приштини, једна половина је говорила турски, а друга арбанашки. У Пећи је од 9105 лица једна трећина говорила српски, друга турски а трећа арбанашки.¹¹ Према попису који је 1899. год. у Рашко-призренској епархији спровео митрополит Дионисије, сазнајемо да су по селима Косова и Метохије у то време биле 8323 српске куће, а у градовима Косова и Метохије 3035 српских домова. Упореди ли се са званичним подацима српске владе да се од 1890. до 1900. год. са Косова, Метохије и суседних крајева иселило у Србију око 60000 Срба,¹² ова статистика показује да је број Срба по селима од Источне кризе (1876–1878) смањен за једну трећину. Према овој статистици, број српских домова у градовима Рашко-призренске епархије износио је: у Призрену 982, Приштини 531, Пећи 461, Гњилану 407, Ораховцу 176, Ђаковици 70 и Феризовићу 20.¹³

Зулуми арбанашких и муслиманских разбојника, као и намети турских власти, приморавали су Србе са Косова и Метохије да напуштају своје домове и беже у Србију. Исељавањем српског становништва, које је нарочито после 1878. год. узело великог маха, битно је измењена етничка слика Косова и Метохије. Сматра се да је у периоду од 1876. до 1912. године из Старе Србије и Македоније око 400000 људи пребегло у Србију.¹⁴

Етничка слика Косова и Метохије измењена је и насељавањем муслиманског становништва на ове просторе. Тако је још 1864. год. на Косову насељено око 4000 Черкеза.¹⁵ Ови Черкези су емигрирали из Русије после неуспешне борбе под Шехом Шамилом за ослобођењем од руске управе.¹⁶ Српско-турски ратови 1876/78.

¹⁰ В. Никוליћ-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођење пределе Србије 1877–1878*, Лесковац 1975, 10.

¹¹ Исто, 11.

¹² Ј. М. Јовановић, нав. дело, 48.

¹³ С. Новаковић, *Балканска историја*, Београд 1906, 525–527.

¹⁴ *Историја српског народа*, књига VI-1, Београд 1983, 266.

¹⁵ Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 22.

¹⁶ А. Урошевић, *Косово*, Приштина 1990, 83.

изазвали су велике етничке промене на Косову и Метохији. После завршетка ових ратова око 30000 Арбанаса (мухаџира) напустило је ослобођене крајеве јужне Србије и населило се на Косово. Они су углавном запосели подручје реке Лаб, као и северне делове Косова поред нове границе у Кривој Реци и Горњој Морави са Изморником.¹⁷ Од Берлинског конгреса 1878. па све до 1912. год. текао је непрекидни процес иселавања муслиманског становништва из Босне и Херцеговине. Населавањем мухаџира требало је разбити густа српска села, а стварањем ланца мухаџирских насеља одвојити српске целине једне од других. Такав распоред становништва очувао се, углавном, до данашњих дана. Досељени Арбанаси и муслимани требало је да буду јак ослонац турској власти. Тако је после српских буна од 1904. до 1906. један број муслимана насељен у немирна села новопазарског, прибојског, пљеваљског, сјеничког и пријепољског среза.¹⁸

На територији Косова и Метохије се кроз један дужи временски период насељавало арбанашко становништво из северне Албаније. На Косово и Метохију углавном су насељавани Арбанаси муслимани. Њихово насељавање у ове области турске власти су саме подстицале и због тога арбанашки досељеници нису долазили привучени јаким економским разлозима, већ су њихову миграцију, у ову важну стратегијску област Балкана, турске власти нарочито упућивале.¹⁹

О народносној заступљености на Косову и Метохији нема тачних података, па се број Срба у Старој Србији може само приближно одредити. Пописи становништва нису били вођени а власти су водиле спискове о становништву само ради регрутовања и наплате пореза.²⁰ Ови спискови су, међутим, били прилично нетачни, јер се становништво довијало колико је год могло не би ли на тај начин смањило плаћање пореза. У извештају који је 9. маја 1905. српски конзул Спалајковић послао председнику Министарског савета Николи Пашићу српска влада се обавештава о плаћању војнице у приштинском санџаку. Пишући о укупној суми новца уплаћеној на име војнице, Спалајковић напомиње да број од 9412 мушких глава које плаћају војницу није тачан.²¹ Нетачност ове цифре Спалајковић

¹⁷ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986. 148.

¹⁸ *Историја српског народа*, књига VI-1, 270.

¹⁹ Д. Богдановић, нав. дело, 123.

²⁰ Цариградски гласник, бр. 38, 19. септембар 1908, Цариград.

²¹ АС. МИД ППО, 1905, ред 795, ПП бр. 502, Приштина, 9. мај 1905.

објашњава тиме што су родитељи и свештеници редовно прикривали рођење мушке деце, не пријављујући их надлежним турским властима, само да на њих не би плаћали војницу или порез на личност.²² Због тога се број који се налазио у званичним списковима није поклапао и видно се разликовао од реалног, правог броја становника. Према званичној турској статистици, коришћеној за изборе 1908. год., укупан број становника Косовског вилајета износио је 962105. Муслимани су били најбројнији (557415), затим патријаршисти 200262, егзархисти 190478 и остали 13950. Према статистици аустроугарског конзулата која је израђена 1903. год., у Турској је живело око 286000 Срба.²³

Министарство војске Краљевине Србије наложило је српским конзулатима у Турској да прикупе податке о становништву које живи у областима где се одвија њихово деловање.²⁴ Особље конзулата у Приштини је пуне две године радило на овом изузетно важном задатку. У извештају од 9. маја 1805. српски конзул у Приштини, Мирослав Спалајковић, послао је Николи Пашићу један занимљив документ о етничком саставу становништва Косова. Према овом документу укупан број становника у приштинском, призренском и пећком санџаку, распоређен према вери и народности, приказан је на табели бр. 4.

Таб. 4. Народна и верска структура становн. Косова и Метохије 1905. год.²⁵

Срби православне вере	12415 домова	248300 становника
Поарнаућени Срби (мух.)	15600	390010
Срби католици	108	1750
Срби мух. из Босне	50	1200
Срби протестанти		1
Арнаути католици	260	1560
Арбанаси	1000	20000
Турци	270	3230
Јевреји	50	300
Свега	29753	666351

²² Исто.

²³ Ђ. Микић, *Младобуџурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, Зборник Филозофског факултета XII, Приштина 1975, 159.

²⁴ АС. МИД ППО, 1905, ред 20, ПП бр. 485.

²⁵ Исто.

Оно што у овом документу нарочито пада у очи, то је да је на Косову тада највише било поарнаућених Срба (15600 домова и 390010 становника). Њихови преци били су Срби православне вере који су услед турских зулума променили веру и временом постали Арбанаси муслимани.²⁶ У својој књизи „Косово“ Бранислав Нушић, иначе добар познавалац прилика на Косову и Метохији, пише да правих Арбанаса има мало, а да су поарбанашени Срби најбројнији део становништва. Правих Арбанаса, писао је Нушић, није било више од 1000 домова, а они су „углавном били дошљаци из Малесије“.²⁷ Крајем XIX и почетком XX века, дренички Арбанаси су још увек задржавали своја стара српска презимена као: Ђокић, Велић, Марушић, Зонић, Геџић и Реџић. Чувени арбанашки поглавар Рам Љутан из фиса Бериша знао је да су његови преци били Срби, који су славили Св. Николу, док је Арбанас Џемаљ Обриња из фиса Кући знао да су његови стари некада славили Св. Димитрија.²⁸ У време свог конзуловања у Приштини, Нушић је уочио појаву да су и муслимани на Косову почели све више да говоре арбанашки. Ово губљење српског језика код потурица Нушић је објашњавао тиме што су се „потурице у последње време женили Арнауткама из других села, где је већ раније српски језик пропао“.²⁹ Да би мање упадали у очи Турцима и Арбанасима, Срби на Косову и Метохији попримили су арбанашку ношњу. Велика већина Срба је јако добро говорила арбанашки језик. Дешавало се веома често да су целе српске породице пред Арбанасима и странцима говориле арбанашки, док су међу собом и у својим домовима искључиво говорили српски.³⁰

Насилна исламизација Срба је са променљивим интензитетом трајала све до ослобођења од Турака. Дешавало се да су поједини Срби привидно примили ислам, у џамијама вршили муслиманске верске обреде, а у својим кућама кришом хришћанске. Исто тако дешавало се да је отац, тј. глава породице, примио ислам а да су његова жена и деца остали у православној вери. Такви људи који су само привидно примили ислам гледали су да искористе прву згодну

²⁶ Исто.

²⁷ Б. Ђ. Нушић, *Косово (опис земље и народа)*, Просвета – Јединство, Београд – Приштина 1986, 77–78.

²⁸ *Задужбине Косова: сјоменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987, 753.

²⁹ Исто, 756.

³⁰ Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 39.

прилику и да са својом породицом побегну у Србију. У свом делу „Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења“ Јован М. Јовановић напомиње да је пред крај XIX века у Старој Србији северно од Шар-планине живело најмање 260000 православних Срба.³¹ Етнолошка истраживања која су вршена показала су да број Арбанаса и Турака није никада, чак ни у време њихове највеће доминације, прелазило више од 30% целокупног становништва.³² Најбољи познавалац етничких прилика у Старој Србији, и уопште на Балкану, Јован Цвијић је у свом делу „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије“ дао занимљиве податке о броју српских домова у приштинском, пећком и призренском санџаку. У овом делу, објављеном 1911, истиче се да је у приштинском санџаку било 14048, у пећком 3826 и у призренском 2400 српских кућа са око 200000 становника.³³

На основу изнетих чињеница може се доћи до закључка да је српски народ, упркос зулумима, исламизацији којој је био подвргнут и сталном иселавању, ипак био значајно бројно заступљен и представљао битан чинилац у етничкој слици Косова и Метохије.

³¹ Исто. 40.

³² П. Влаховић, *Етнoлoшкa истраживања Кoсoвa и Мeтoхијe*, САНУ, Научни скупoви, књигa XLII, Зборник oкруглoг стoлa o научнoм истраживању Кoсoвa, Београд 1988, 129–130.

³³ Ј. Цвијић, *Оснoвe зa гeoгрaфију и гeoлoгију Македоније и Стaрe Србије*, III, Београд 1911.

Slaviša Nedeljković – Goran S. Jović

DEMOGRAPHIC FEATURES OF KOSOVO AND METOHIJA
AT THE END OF 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL VIEW

Kosovo and Metohija have been a part of the State of Serbia since Dynasty of The Nemanjićs until today. This region used to be a place of important historical events and its role was not significant only for history of the State of Serbia but whole Balkan. Demographic changes in Kosovo and Metohija are mostly consequences of historical happens at the end of 19th and beginning of 20th century. From historical and geographical point of view, this paper discusses migrations in Kosovo and Metohija in that period.

Key words: Kosovo, Metohija, the Albanians, immigrations, migrations